

भोक र भित्ताहरू उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन

विमला मिश्र

शिक्षण सहायक, नेपाली शिक्षा, महेन्द्ररत्न बहुमुखी क्याम्पस, इलाम

Email: bimalamishra77@gmail.com

सारकथन

समाज र भाषाबिचको अन्तरसम्बन्धलाई केलाउने र सामाजिक सम्बन्धका आधारमा भाषाको अध्ययन गर्ने सामाजिक भाषाविज्ञान प्रायोगिक भाषाविज्ञानको नवीन शाखा हो। सामाजिक भाषाविज्ञानको अध्ययन क्षेत्र व्यापक रहेको छ। यस अध्ययनमा समाज भाषाविज्ञानको संक्षिप्त विश्लेषण र सैद्धान्तिक आधार, वर्ग, लिङ्ग, उमेर र शैक्षिक अवस्थाको आधारमा 'भोक र भित्ताहरू' उपन्यासको पात्रले प्रयोग गर्ने भाषाको समाजभाषिक विश्लेषण गरिएको छ। दौलतविक्रम विष्टद्वारा लिखित 'भोक र भित्ताहरू' उपन्यास एक सामाजिक उपन्यास हो। यस उपन्यासमा नेपालको पहाडी दुर्गम क्षेत्र र तत्कालिन अवस्थाको काठमाडौं उपत्यकाका मुख्य रूपमा शङ्खमुल नजिकको परिवेश तथा गरिवीको दलदलमा फसेको यथार्थ चित्रण छ। समाजका शोषक सामन्तले तल्ला वर्गका परिश्रमी, सोभ्रासिधा व्यक्तिलाई गरेको शोषण, थिचोमिचो, बलात्कारजस्ता घटनाको यथार्थ चित्रण गर्नु यस उपन्यासको उद्देश्य रहेको छ। 'भोक र भित्ताहरू' उपन्यासका पात्रहरू वर्गीय आधारमा उच्च र निम्न रहेका छन्। लैङ्गिक आधारमा उपन्यासलाई महिला र पुरुषगरी वर्गीकरण गरिएको छ जसमा पुरुष पात्र बढी रहेका छन्। उमेरका आधारमा उपन्यासका पात्रहरू बाल, युवा, प्रौढ गरी वर्गीकरण गरिएको छ भने वृद्ध पात्र छैनन्। शैक्षिक आधारमा पात्रहरूलाई शिक्षित र अशिक्षित गरी विभाजन गरिएको छ। शिक्षित पात्रको तुलनामा अशिक्षित पात्रको संख्या बढी रहेको छ। प्रस्तुत लेख तयार पार्न प्राथमिक तथा द्वितीयक स्रोतका सामाग्रीहरू पुस्तकालय अध्ययन विधिबाट सङ्कलन गरिएको छ। यस लेखमा 'भोक र भित्ताहरू' उपन्यासमा प्रयुक्त पात्रका आधारमा समाजका विभिन्न वर्गले प्रयोग गर्ने भाषिक रूपको जानकारी प्राप्त भएको छ।

मूल शब्दावली : सामाजिक भाषाविज्ञान, वर्ग, लिङ्ग, उमेर, शिक्षा,

विषय परिचय

भाषा सामाजिक वस्तु हो। यसको प्रयोग कुनै खास सन्दर्भ र परिस्थितिमा हुने गर्दछ। कुराकानीका सन्दर्भमा वक्ता र श्रोताका बिचको सामाजिक स्तर र मान प्रतिष्ठा व्यक्त हुनुका साथै तिनीहरूको जातजाति, लिङ्ग, उमेर, पेसा शिक्षा र धर्मजस्ता विषय भाषिक अन्तर्क्रियामा संलग्न हुन्छन्। यसरी भाषाको प्रयोग

समाजमा हुन्छ। सैद्धान्तिक स्वरूपको अध्ययनले मात्र भाषिक प्रयोजनको वर्णन र धारणा पूर्ण हुन नसक्ने हुनाले भाषाको व्यावहारिक पक्ष वा प्रकार्यपरक पक्ष र संरचना दुवैको एकैसाथ अध्ययन हुनुपर्ने मान्यताका साथ सामाजिक भाषाविज्ञानको उदय भएको हो (घिमिरे, २०६५ : १)। यसले भाषा र समाजका बिचको अन्तरसम्बन्धलाई केलाउने काम गर्दछ। त्यसैले सामाजिक सम्बन्धका आधारमा भाषाको अध्ययन गर्ने भाषाविज्ञानको नयाँ शाखा सामाजिक भाषाविज्ञान हो।

सामाजिक भाषाविज्ञानले भाषिक अध्ययनलाई सामाजिक परिप्रेक्ष्यमा हेर्दछ। भाषा समाजबाट नियन्त्रित र निर्मित हुन्छ तथा समाजकै सक्रियतामा गतिशील र परिवर्तनशील हुन्छ भन्ने धारणा राख्दै भाषाको सामाजिक कोणबाट व्याख्या, विश्लेषण र निष्कर्ष निकाल्ने भाषिक अध्ययन सामाजिक भाषाविज्ञान हो। सामाजिक भाषाविज्ञानले समाजमा विद्यमान भाषाहरूको अध्ययन गरी सामाजिक परम्पराको बोध गराउँछ (भण्डारी र पौड्याल, २०६७ : ३)। यसले भाषा र समाजका बिचको आन्तरिक सम्बन्धको अध्ययन र विश्लेषण गर्नुका साथै भाषाको समाजसँगको सम्बन्ध र भाषाले समाजमा गर्ने प्रकार्यको अध्ययन गर्दछ।

सामाजिक भाषाविज्ञानले समाज र भाषाको सम्बन्ध, भाषिक समाज, भाषा नियोजन, भाषिक सम्पर्क, भाषाको मानकीकरण, आधुनिकीकरण, सामाजिक मिश्रणसँगै भाषाको मिश्रित रूपको अध्ययन विश्लेषण र व्याख्या गरी भाषाको मूल्याङ्कन गर्दछ (भण्डारी र पौड्याल, २०७० : ३)। भाषाको सामाजिक सन्दर्भ, भाषामा समाजको भूमिका, व्यक्ति र भाषाको सम्बन्धजस्ता पक्षलाई आधार बनाएर भाषाका माध्यमले समाजको अध्ययन गर्ने र समाजका आधारमा भाषाको स्वरूपलाई निर्धारण गर्ने भाषाविज्ञान नै सामाजिक भाषाविज्ञान हो।

उल्लेखित विभिन्न भनाइका आधारमा निष्कर्षमा सामाजिक भाषाविज्ञान भन्नाले भाषा समाजको अन्तरसम्बन्धको अध्ययन गर्ने भाषाविज्ञानको एउटा शाखा भन्ने बुझिन्छ। जहाँ भाषाका सामाजिक कार्य, भाषा र समाजको सम्बन्ध, समाजमा भाषाको प्रयोगको स्थिति, भाषिक सम्प्रेषण, भाषिक भेद/उपभेद, भाषाको सामाजिक व्यवहार, समाजमा बोलिने विभिन्न भाषाका बिचको सम्बन्ध, भाषिक समुदायको पहिचान, सामाजिक तत्त्वहरू, वर्ग, लिङ्ग, उमेर, शैक्षिक अवस्थाजस्ता पक्षहरूको अध्ययन सामाजिक भाषाविज्ञानमा गरिन्छ। यसरी सामाजिक पक्षहरूका सन्दर्भमा भाषाको अध्ययन नै सामाजिक भाषाविज्ञान हो। यस लेखमा दौलत विक्रम विष्टको 'भोक र भित्ताहरू' उपन्यासको सामाजिक भाषा विश्लेषण गरिएको छ।

अध्ययनको उद्देश्य

यस अध्ययनको उद्देश्य वर्ग, लिङ्ग, उमेर र शैक्षिक अवस्थाका आधारमा 'भोक र भित्ताहरू' उपन्यासका पात्रहरूको वर्गीकरण गर्नु र भाषिक स्थितिको विश्लेषण गर्नु रहेको छ।

अध्ययनको औचित्य

साहित्यका विभिन्न विधामध्ये उपन्यास विधा साहित्यको प्रमुख विधाको रूपमा लिन सकिन्छ । उपन्यासका क्षेत्रमा दौलत विक्रम विष्टले लेखेका उपन्यासहरू समाज केन्द्रित विषयलाई प्रमुख विषयवस्तुका रूपमा अगाडि बढाइएका छन् । उनको 'भोक र भित्ताहरू' उपन्यास समाजभाषिक अध्ययनका लागि उपयुक्त छ । समाजको यथार्थ चित्रण गरिएको उनको उपन्यासमा नेपालको ग्रामीण तथा सहरिया क्षेत्रमा घटिरहने अमानवीय, आपराधिक गतिविधि, भोकमरी, आर्थिक, राजनीतिक स्वार्थ अनि यस विच हुकिरहेको सुकोमल प्रेमलाई अत्यन्त मार्मिक ढङ्गमा प्रस्तुत गरेका छन् । उपन्यास 'भोक र भित्ताहरू' शीर्षकमा अहिलेसम्म कसैले पनि समाजभाषिक अध्ययन नगरेकाले यो औचित्यपूर्ण रहेको छ । यस अध्ययनबाट साहित्यकार, दार्शनिक, शिक्षाविद्, पाठ्यक्रमविद् तथा अध्ययनकर्ताहरूलाई नेपाली साहित्यिक कृतिमा आधारित रहेर समाजभाषिक अध्ययन गर्न विभिन्न दृष्टिकोणले व्याख्या, विश्लेषण गर्न, पाठ्यक्रम, पाठ्यसामग्री, शिक्षण विधि, मूल्याङ्कन प्रणाली छनोट गर्न र शिक्षक तथा विद्यार्थीहरूलाई 'भोक र भित्ताहरू' उपन्यासको अध्ययन गर्न थप सहयोग पुर्याउने हुँदा यस अध्ययनको औचित्य रहेको छ ।

अध्ययन विधि

यस अध्ययनलाई पूर्णता दिनका लागि तथ्याङ्कहरूको सङ्कलन गर्ने क्रममा प्राथमिक तथा द्वितीय स्रोतबाट सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । प्राथमिक सामग्रीअन्तर्गत दौलत विक्रम विष्टद्वारा लिखित 'भोक र भित्ताहरू' उपन्यास प्रमुख सामग्री हो । द्वितीयक सामग्रीका रूपमा सामाजिक भाषाविज्ञान र यससँग सम्बन्धित पाठ्यपुस्तक, सन्दर्भपुस्तक, समाजभाषिक दृष्टिकोणबाट व्याख्या विश्लेषण गरिएका पाठ्यपुस्तक, पत्रपत्रिकामा प्रकाशित खोजमूलक लेखहरू आदि सामग्रीका रूपमा रहेका छन् । सामग्री सङ्कलन पश्चात् पुस्तकालयीय अध्ययन प्रक्रिया, वर्णनात्मक विधि र विश्लेषणात्मक विधिलाई आधार बनाई अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ । ।

प्रस्तुति तथा विश्लेषण

सामाजिक भाषाविज्ञान प्रायोगिक भाषाविज्ञानको नवीन शाखा हो । इस्वीको उन्नाइसौं शताब्दीको उत्तरार्द्धदेखि यसको सुरुवात भएको पाइन्छ । अंग्रेजी भाषाको एप्लाइड लिङ्ग्विस्टिक्स नाम सर्वप्रथम सन् १९३१ मा प्रकाशित एल लकहार्टको वर्ड इकोनामी : एन एस्से इन अप्लाइड लिङ्ग्विस्टिक्स नामक कृतिमा प्रयोग भएको हो । यसले एक स्वतन्त्र विषयका रूपमा भने सन् १९४६ मा अमेरिकाको मिसिगन विश्वविद्यालयबाट स्वीकृति प्राप्त गरेको देखिन्छ । यही प्रायोगिक भाषाविज्ञानको अध्ययन र विकासका क्रममा सामाजिक भाषाविज्ञानको विकास भएको हो । सोसियो लिङ्ग्विस्टिक्स शब्दको प्रयोग सर्वप्रथम सन् १९५२

मा हावेर सी क्यूरीवाट भएको हो । सन् १९६० पछि प्रायोगिक भाषाविज्ञानका अध्येताहरूले समाज भाषाविज्ञानको अध्ययन तर्फ रूचि राखे र सन् १९६०-७० को दशकमा सामाजिक भाषाविज्ञान स्वतन्त्र विषयका रूपमा विकसित हुन पुग्यो (भण्डारी र पौड्याल, २०७० : २) । भाषाविज्ञानका अन्य शाखाका तुलनामा सामाजिक भाषाविज्ञान नयाँ, बहुआयामिक र विश्वव्यापी विषय बनेको छ ।

सामाजिक भाषाविज्ञानको विकास सन् १९५० को दशकदेखि नै भएको हो । यसको विकासमा विलियम ल्याबोल, बसिल वन्स्टर्टेन, डेल हाइम्स, जोन ग्रम्वर्ज, चार्ल्स फर्गुसन, इनर हाउजेन आदि भाषाशास्त्रीहरूको महत्त्वपूर्ण योगदान रहेको पाइन्छ (थापा, २०६९ : ३) । सामाजिक भाषाविज्ञान शब्दको सर्वप्रथम प्रयोग कुरिएले सन् १९५२ मा त्यसलाई अगाडि बढाउने काम युरिएल विन्चि (१९५३) ले गरेको पाइन्छ । तर फिसम्यानले १९५६ तिरै पेन्सिलभानिया र यासिवा विश्वविद्यालयमा भाषाको समाजशास्त्र विषयको अध्यापन गराएका थिए । यसलाई अगाडि बढाउने क्रममा विलियम ए. स्टेवार्ट, पियर पाओलो गिरिलवली आदिले पनि सामाजिक भाषाविज्ञान शब्द प्रयोग गरेको पाइन्छ (थापा, २०७१:३)। सामाजिक भाषाविज्ञानको पृष्ठभूमिलाई हेर्दा विभिन्न विद्वानहरूले विभिन्न समयलाई यसको सुरुवात माने तापनि सन् १९३१ मा प्रायोगिक भाषाविज्ञानको सुरुवात भएपछि यसकै शाखाका रूपमा सन् १९३९ बाट नै सामाजिक भाषाविज्ञान शब्दको प्रयोग गर्न थालेको देखिन्छ ।

सामाजिक भाषाविज्ञानको क्षेत्र

सामाजिक भाषाविज्ञान भाषा र समाजका बिचका विविध सम्बन्धको अध्ययन भएकोले यसको क्षेत्र पनि सोही अनुरूप विस्तृत छ । समाजविज्ञान र भाषाविज्ञान यसको अध्ययनीय विषयवस्तुका मूल स्रोत मानिन्छन् । तापनि यसले विभिन्न विषय क्षेत्रबाट विषयवस्तु ग्रहण गरेको पाइन्छ । एउटै भाषामा देखिने विभिन्न रूप नै भाषिक भेद हो । भाषाका विभिन्न भेदहरू जस्तै क्षेत्रीय भेद, कालगत भेद, प्रसङ्गगत भेद, विषयगत भेद, माध्यमगत भेद र सामाजिक भेद रहेका हुन्छन् । प्रस्तुत शोधकार्य 'भोक र भित्ताहरू' उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन रहेकाले सामाजिक भेदलाई अध्ययनको क्षेत्र बनाइएको छ ।

सामाजिक भेद

भाषा प्रयोग क्षेत्र समाज हो । हरेक समाजको सामाजिक संरचना फरक-फरक हुन्छ । समाजको आफ्नै संरचनागत व्यवस्था हुन्छ । सामाजिक अवस्था विभिन्न जाति, धर्म, व्यवसाय, लिङ्ग, उमेर आदि विभिन्न आधारमा निर्मित हुन्छ र भाषा पनि यही वर्गमा आधारित हुन्छ । यही सामाजिक संरचना अनुसार भाषामा देखिने भेद नै सामाजिक भेद हो (भण्डारी र पौड्याल, २०७० : ३१) । कुनै पनि समाजमा बस्ने

एउटै भाषिक समुदायका विभिन्न वर्गका व्यक्तिहरूले बोल्ने फरक फरक भाषिक स्वरूप नै सामाजिक भाषिका हो ।

भाषाको सामाजिक भेदलाई सामाजिक भाषिका भनिन्छ । सामाजिक भाषिका समाजका विभिन्न वर्ग, जात, जाति, व्यवसाय, लिङ्ग, उमेर, शिक्षा बसोबासको स्थिति आदिका आधारमा विभेदित हुन्छन् । सामाजिक भेदमा एउटै भेदभित्र पनि विभिन्न तहका भेदहरू देखा पर्छन् (अधिकारी, २०६७ : २२) । सामाजिक समुदायका सदस्यको जातजाति, लिङ्ग, उमेर, शिक्षा, पेसा, आयस्रोत र कुलीनता जस्ता कारणले भिन्न हुने भाषिक भेदलाई सामाजिक भेद भनिन्छ (घिमिरे, २०६५ : २७) । एकातिर वक्ता स्वयम्को शारीरिक विशेषताका साथै बसोबास गरेको सामाजिक वातावरणले भाषिक क्रियाकलापमा प्रभाव पार्दछ र उसका भाषामा मिश्रित स्वरूप पाइन्छ ।

नेपाली भाषाको प्रयोग नेपालभित्रका विभिन्न जातजाति, धर्म, वर्ग, उमेर, शिक्षा, लिङ्ग, पेसा आदिले प्रयोग गर्ने हुनाले यसका विभिन्न सामाजिक भेदहरू रहेका हुन्छन् । अतः यस्ता भेदहरूमध्ये प्रस्तुत शोधले समेटेको सामाजिक स्थितिलाई निम्नानुसार चर्चा गर्न सकिन्छ :

वर्गका आधारमा

समुदायका सबै मानिसले फरक फरक भाषा र भाषिक शैलीको प्रयोग गर्दछन् । उच्च जाति र सम्पन्न वर्ग अथवा मालिक र नोकरले प्रयोग गर्ने भाषिक अभिव्यक्ति र शैलीमा फरक हुन्छ । उच्च वर्गले बोल्ने भाषा, मध्यम वर्गले बोल्ने भाषा र निम्न वर्गले बोल्ने भाषामा स्पष्ट भेद देखिन्छ (थापा, २०७१ : ४९) । सामाजिक स्तरअन्तर्गत वक्ता उच्च, मध्यम वा निम्नमध्ये कुनै एक वर्गभित्र परेको हुन्छ।

उच्च वर्ग

समाजमा प्रतिष्ठित व्यक्तिहरूले प्रयोग गर्ने भाषा नै उच्च वर्गीय आधारको भाषा हो । यो भाषा एकदमै कम व्यक्ति वा परिवारहरूले मात्र प्रयोग गर्दछन् । यस आधारमा हेर्दा अन्य वर्गको तुलनामा यस वर्गले प्रयोग गर्ने भाषा स्तरीय देखिन्छ । जस्तै, जी, आइस्योस्, मुमा, पिताज्यू आदि (थापा, २०७१ : ४९) । उच्च वर्गमा शाह, राणा र ठकुरी परिवारमा बोलिने दरबारिया बोली पर्दछ । यसको उदाहरणमा बक्सनु, सवारी हुनु, ज्यूनार, भूजा (अधिकारी, २०६७ : २३) । यिनले बोल्ने भाषा अन्य साधारण जनताको भाषाभन्दा भिन्न हुन्छ । यस वर्गका मानिससँग उच्च आदरार्थीको भाषा प्रयोग गर्छन् ।

मध्यम वर्ग

समाजका कुलीन वर्गको भाषा र सामान्य परिवारको भाषामा भिन्नता हुन्छ (घिमिरे, २०६५ : २८) । यस वर्गले बोल्ने वा प्रयोग गर्ने भाषा नै साझा सम्पर्कको भाषाका रूपमा रहेको हुन्छ । यस वर्गका

व्यक्तिहरूले पनि स्तरीय तथा मानक भाषाको प्रयोग गरेको देखिन्छ। जस्तै- बुवा, आमा, दाजु, दिदी, आउनु, तपाईं आदि।

निम्न वर्ग

सामान्य बोलचालमा प्रयोग हुने सामाजिक प्रतिष्ठा प्राप्त नगरेको भाषालाई निम्न भेद भनिन्छ। पारिवारिक वार्तालाप तथा अनौपचारिक सन्दर्भमा प्रयोग हुने भाषा निम्न भेद हो (भण्डारी र पौड्याल, २०७० : ४०)। यस वर्गका व्यक्तिहरूले सामान्य तथा मौखिक रूपमा मात्र प्रयोग हुने किसिमको भाषा प्रयोग गर्ने गरेको पाइन्छ। यस वर्गले प्रयोग गर्ने भाषा सामान्य बोलीचालीको भाषाको रूपमा मात्र लिइएको हुन्छ। अन्य वर्गको तुलनामा यस वर्गले प्रयोग गर्ने भाषा निम्न स्तरको नै मानिन्छ। जस्तै : बाउ, बज्यै, आमै, आदि।

लिङ्गका आधारमा

लिङ्गगत आधारमा पनि भाषा प्रयोगमा भिन्नता देखिन्छ। एउटै भाषामा पनि महिला र पुरुषले प्रयोग गर्ने बोलीमा भिन्नता देखिन्छ। ध्वन्यात्मक गुण, रङको विभेद गर्ने क्षमता, शब्दभण्डार आदिका दृष्टिले महिला र पुरुषको भाषा प्रयोगमा भिन्नता पाइन्छ। (भण्डारी र पौड्याल, २०७० : १८)। लिङ्गका आधारमा वक्ता पुरुष वा महिला के हो सोहीअनुरूप उसका बोलीमा भिन्नता हुन्छ (घिमिरे, २०६५ : २८)। लिङ्ग (पुरुष र स्त्री) का आधारमा संसारका धेरैजसो भाषामा धेरथोर भिन्नता पाइन्छ (अधिकारी, २०६७ : २३)। जुनसुकै समाजमा पनि मानिसको लिङ्ग अनुसार प्रयोगमा भिन्नता रहेको देखिन्छ। जस्तै

पुरुष

महिलाको भन्दा पुरुषको भाषा भिन्न किसिमको हुन्छ (घिमिरे, २०६५ : २८)। पुरुषको भाषा आदेशात्मक वा निर्देशनात्मक तथा रूखो स्वभावको हुन्छ। पुरुषले प्रयोग गरेको भाषालाई समाजमा पनि सहज रूपमा स्वीकार गरिन्छ। उनीहरूको भाषामा तार्किकता र वैचारिकता पाइन्छ। उनीहरूले गालीगलौजको भाषा बढी प्रयोग गर्दछन्।

महिला

महिलाहरूले बोल्ने भाषिक अभिव्यक्तिको एक वचन, प्रथम पुरुष, पूर्ण र अज्ञात पक्ष जस्तै: भनेकी छु/थिएँ, तपाईंकी आदि क्रियापदमा लैङ्गिक पहिचान पाइन्छ (थापा, २०७१ : ४८)। समाजमा नारी तथा महिलाहरूलाई हेपिएको हुन्छ। आफ्ना विचार, इच्छा, चाहना स्पष्ट रूपमा राख्न नसक्ने हुन्छन्। यसकारण उनीहरूले प्रयोग गर्ने भाषा नरम किसिमको सभ्य हुन्छ।

उमेरका आधारमा

उमेरको भिन्नताले पनि भाषामा भिन्नता ल्याउँछ। बालबालिकाले प्रयोग गर्ने भाषामा बढी कोमलता, युवायुवतीको भाषामा बढी शृङ्गारिकता पाइन्छ भने प्रौढ तथा वृद्धवृद्धा समूहले प्रयोग गर्ने भाषा अरूभन्दा भिन्न हुन्छ (भण्डारी र पौड्याल, २०७० : १७)। उमेरका आधारमा पनि भाषामा धेरथोर भिन्नता पाइन्छ। नेपालीमा बालभाषाका लागि छुट्टै शब्दभण्डार एवं शैलीको प्रचलन भेटिन्छ। जुनसुकै समाजमा पनि उमेरअनुसार भाषिक प्रयोगमा भिन्नता देखिन्छ। उमेरअन्तर्गत बालक, युवा, प्रौढ र वृद्ध पर्दछन्, जुन निम्नानुसार छन् :

बालक

बालकले प्रयोग गर्ने भाषा बढी कोमल प्रवृत्तिको हुन्छ। यस प्रकारको भाषालाई तोते बोली पनि भनिन्छ। जस्तै : पापा, चाचा, नाना आदि। नेपालीमा बालभाषाका लागि छुट्टै शब्दभण्डार एवम् शैलीको प्रचलन पाइन्छ (अधिकारी, २०६७: २३)। बालबालिकाले प्रयोग गरेको भाषामा मिठास र कोमलता पाइन्छ। उनीहरूको भाषामा छलकपट हुँदैन

युवा

युवायुवती गुप्त, रहस्यमय, अपभाषा समेत साङ्केतिक भाषाको प्रयोग गर्दछन्। उनीहरूमा शब्दभण्डार क्षमता बढी हुन्छ। यस उमेरका युवायुवतीले बढी मात्रामा शृङ्गारिक भाषाको प्रयोग गरेको पाइन्छ। यिनीहरूले अङ्ग्रेजी शब्दको प्रयोग, प्रेम, चलचित्रसम्बन्धी शब्दको प्रयोग गरेको देखिन्छ। जस्तै: यार, च्वाँक, बोर, इन्टरनेट, डान्स, टी ब्रेक आदि।

प्रौढ/वृद्ध

प्रौढ तथा वृद्धहरू आफ्नो परम्परा अनुसार सभ्य, परिपक्व, मर्यादित र आदरार्थी भाषाको प्रयोग गर्दछन्। यस उमेरका व्यक्तिहरूले भाषाको प्रयोग गर्दा स्पष्ट अर्थ लाग्ने तथा सहज एवम् सोभो अर्थ लाग्ने, सरल भाषाको प्रयोग गर्छन्। जस्तै: पानी, चिया, बाख्रो आदि।

शिक्षाका आधारमा

हरेक व्यक्तिको शैक्षिक स्तरले भाषिक प्रयोगमा प्रभाव पारेको हुन्छ। शिक्षित व्यक्तिले हरेक प्राविधिक शब्द र स्तरीय भाषिकालाई समय र सन्दर्भ अनुसार प्रयोग गरेको हुन्छ भने अशिक्षित व्यक्तिले भाषिक सन्दर्भलाई सही प्रयोग गर्न सक्दैन (थापा, २०७१: ४८)। समाजको शैक्षिक अवस्थालाई पनि विभिन्न प्रकारले विभाजन गरेर देखाउन सकिन्छ। व्यावहारिक शिक्षा, विश्वविद्यालय शिक्षा, माध्यमिक शिक्षा, प्राथमिक शिक्षा प्राप्त यी प्रत्येक शैक्षिक अवस्थासित सम्बन्धित वक्ताको भाषिक उच्चारण, शब्दचयन, शैली र विषयवस्तुको

प्रतिपादन प्रक्रिया भिन्नाभिन्नै किसिमका हुन्छन् (घिमिरे, २०६५ : २८) । शिक्षित र अशिक्षितका बोलीमा समय/समए, प्रकाश/पर्कास, भ्रमण/भर्मन आदिको उच्चारणगत विभेद भेटिन्छ ।

शिक्षित वर्ग

यस वर्गका व्यक्तिहरूले प्रयोग गर्ने भाषा स्तरीय तथा मानक हुन्छ । यस वर्गका व्यक्तिहरूले प्रयोग गर्ने भाषा औपचारिक तथा शिष्ट किसिमको हुन्छ । उनीहरूको भाषामा शुद्धता, शिष्टता, स्पष्टता र बौद्धिकता रहेको पाइन्छ । भाषिकाको प्रयोग गर्दैनन् । जस्तै खान्छु, जान्छु, कहाँसम्म, आउनुहुन्छ आदि ।

अशिक्षित वर्ग

यस वर्गले प्रयोग गर्ने भाषा औपचारिक किसिमको नभए पनि समाजमा चलन चल्तीमा रहेको भाषा प्रयोग गरेको पाइन्छ । यस वर्गले बढी भाषिकाको प्रयोग गर्दछन् । सामान्य बोलचालको भाषाको प्रयोग गर्ने व्यक्तिहरू यस वर्गअन्तर्गत पर्दछन् । यस किसिमको भाषा बढी कथ्य र त्रुटिपूर्ण हुन्छ । जस्तै : खान्चु, जान्चु, काँबाट, तँ कताडी आइस आदि ।

वर्ग, लिङ्ग, उमेर र शिक्षाका आधारमा 'भोक र भित्ताहरू' उपन्यासका पात्रहरूको वर्गीकरण

समाजमा विभिन्न लिङ्ग, वर्ग, शैक्षिक स्तर, पेसा, धर्म तथा उमेर आदि पक्षसँग सम्बन्धित व्यक्तिहरू बसोबास गर्दछन् । यसरी नै समाजको संरचना बनेको हुन्छ । समाजमा विविध भाषाको फरक प्रयोग फरक फरक समाजको फरक फरक वर्गहरूले गर्ने गरेको पाइन्छ । समाजमा जुन वर्ग रहेको हुन्छ त्यसैले सामाजिक भेदलाई जनाउँछ । एउटै भाषा प्रयोग गर्ने व्यक्तिहरूमा पनि विविधता पाइन्छ । यस आधारमा उपन्यासका केही पात्रहरूलाई वर्गीय, लैङ्गिक, उमेर तथा शैक्षिक स्तरका आधारमा वर्गीकरण गरिएको छ ।

पात्रहरूको वर्गीकरण

क्र. सं.	पात्रहरू	वर्ग			लिङ्ग		उमेर				शिक्षा	
		उच्च	मध्यम	निम्न	पुरुष	महिला	बालक	युवा	प्रौढ	वृद्ध	शिक्षित	अशिक्षित
१.	जगते	+	-	-	+	-	-	+	-	-	-	+
२.	हर्केसाहिँला	-	-	+	+	-	-	-	+	-	-	+
३.	जुनेली	+	-	-	-	+	-	+	-	-	-	+
४.	भुने	-	-	+	-	+	-	-	+	-	-	+
५.	चन्द्रे	-	-	+	+	-	-	+	-	-	+	-
६.	जेठा पुरेत	+	-	-	+	-	-	-	+	-	+	-
७.	माहुरी साहू	+	-	-	+	-	-	-	+	-	+	-

८.	भुँडे साहू	+	-	-	+	-	-	-	+	-	+	-
९.	जगतेकी स्वास्नी	+	-	-	-	+	-		-	-	+	-
१०.	सेसे साहू	-	+	-	+	-	-	-	+	-	-	+
११.	वीरे	-	-	+	+	-	-	+	-	-	-	+

माथिको तालिका अनुसार उपन्यासका पात्रहरूलाई वर्गीय लैङ्गिक उमेर र शैक्षिक स्तरका आधारमा वर्गीकरण गरिएको छ ।

वर्गीयताका आधारमा उच्च, मध्यम र निम्न वर्ग रहेका छन् । उच्च वर्गका व्यक्तिहरूको भाषामा तल्ला वर्गका व्यक्तिहरूलाई हेय र खसालेर बोल्ने किसिमको भाषाको प्रयोग भएको पाइन्छ । यस वर्गका पात्रहरूमा जगते, जेठा पुरेत, माहुरी साहू, भुँडे साहू र वीरे गरी ८ जना रहेका छन् । उनीहरूले प्रयोग गरेको भाषामा उच्च वर्गीय भाषा पाइन्छ । त्यस्तै गरी निम्न वर्गीय पात्रहरूको भाषा निम्न स्तरको हुन्छ । उनीहरूले प्रयोग गरेको भाषा माथिल्ला वर्गलाई आदर, सम्मान गर्ने र आफू समानकालाई समान शब्दको प्रयोग पाइन्छ । यस अन्तर्गतका पात्रहरूमा चन्द्रे, जुनेली, हर्के साहिँला भुने आदि रहेका छन् ।

समग्रमा यस उपन्यासमा एकतीस जना पात्र रहेका छन् । उल्लिखित पात्रहरूको वर्गीकरण हेर्दा उच्च वर्गको तुलनामा निम्न वर्गीय पात्रहरू कम रहेका छन् । मध्यम वर्गीय पात्रहरू छैनन् त्यसैले वर्गीय आधारमा पात्रहरूको वितरण असमान रहेको देखिन्छ । लैङ्गिक आधारमा उपन्यासका पात्रहरू महिला र पुरुष रहेका छन् । महिला र पुरुषपात्रले प्रयोग गर्ने भाषामा ध्वन्यात्मक गुण, रङ्गको विभेद गर्ने क्षमता शब्दभण्डार आदिका दृष्टिले फरक पाइन्छ । पुरुष पात्रहरू १८ जना रहेका छन् । महिला पात्रहरू ८ जना रहेका छन् । यसरी हेर्दा समग्र उपन्यासमा जम्मा २६ जना पात्रहरू रहेका त्यसमा पुरुष १८ र महिला ८ जना हुनुले पुरुषका तुलनामा महिलाको सङ्ख्या ज्यादै कम रहेको पाउन सकिन्छ ।

उमेरका आधारमा पात्रहरू बाल, युवा, प्रौढ रहेका छन् । बालबालिकाको भाषामा बढी कोमलता, युवाको भाषामा बढी शृङ्गारिकता पाइन्छ भने प्रौढ र वृद्धाको भाषामा परिपक्वता, व्यावहारिकता पाइन्छ । यही आधारमा यस उपन्यासका पात्रहरूलाई वर्गीकरण गरिएको छ । जसअन्तर्गत बाल पात्रहरूमा हर्केले देखेका सानो केटी र सानी केटी र सानी जुने रहेका छन्, युवा पात्रहरूमा जुने, वीरे, चन्द्रे आदि रहेका छन् । प्रौढ पात्रहरूमा जगते, हर्केसाहिँला, भुने, जेठा पुरेत, माहुरी साहू आदि रहेका छन् । यसरी हेर्दा युवा भन्दा धेरै प्रौढ पात्र रहेका छन् । बालपात्र अत्यन्तै कम र वृद्धा पात्र नरहेकाले उमेरका आधारमा पात्रको वितरण पनि असमान रहेको पाइन्छ ।

उपन्यासमा शिक्षित पात्र विश्लेषण गर्ने आधार पात्रले आर्जन गरेको शैक्षिक योग्यताको कितान नगरिएको भए पनि भाषाको प्रसङ्गगत भेदअनुसार शिक्षित पात्रहरूमा चन्द्रे, प्रहरी अधिकृत, जेठा पुरेत, माहुरी साहू आदि रहेका छन् भने अन्य सबै अशिक्षित पात्र रहेका छन्। शिक्षित र अशिक्षित पात्रहरूमा शिक्षित पात्रहरू न्यून रहेका छन् भने अशिक्षित पात्रको सङ्ख्या बढी रहेकाले पात्रको वितरण असमान पाइन्छ।

पात्रहरूले प्रयोग गरेको भाषिक स्थितिको विश्लेषण

पात्रहरूले प्रयोग गरेको भाषिक स्थितिको विश्लेषणअन्तर्गत वर्गीयताका आधारमा उच्च र निम्न वर्ग रहेका छन्। उमेरका आधारमा बाल, युवा, प्रौढ रहेका छन्। त्यस्तै गरी लिङ्गका आधारमा महिला र पुरुष रहेका छन् भने शिक्षाका आधारमा शिक्षित र अशिक्षित रहेका छन्। यिनीहरूको विस्तृत चर्चा निम्नानुसार गरिएको छ :

वर्गीय आधारमा उपन्यासका पात्रहरूले प्रयोग गरेको भाषाको विश्लेषण

प्रस्तुत 'भोक र भित्ताहरू' उपन्यासका पात्रहरूले प्रयोग गर्ने आधारमा यसमा रहेको समाज, यहाँ रहेको वर्गीय तह र पात्रको स्थितिलाई कोट्याउनु आवश्यक छ। यस उपन्यासमा प्रयुक्त समाज र उक्त समाजमा देखिएका वर्गीय अवस्थालाई तिन वर्गमा राखेर अध्ययन गर्न सकिन्छ। जुन निम्न अनुसार छन्।

उच्च वर्गीय पात्रको भाषिक विश्लेषण

यस उपन्यासमा समाजका उच्च वर्गको अन्याय सहेर बस्न विवश गरिब वर्गका व्यक्तिहरूको कथा-व्यथालाई यथार्थ रूपमा प्रस्तुत गरिएको देखिन्छ। समाजका ठूलाठालुहरूले आफूहरू मोजमस्तीमा रमाउनका लागि गरिब दीन दुःखिलाई गरेको अमानवीय व्यवहारको चित्रण पाइन्छ। उच्चवर्गले आफू समानकालाई समान व्यवहार वा भाषाको प्रयोग गरेको र तल्ला वर्गलाई हेपिएको र दमन गरेको भाषा प्रयोग गरेको पाइन्छ। यस उपन्यासमा रहेका जगत, भुँडे साहू, जेठा पुरेत व्यक्ति उच्चवर्ग अन्तर्गत रहेका छन्। यिनीहरूले प्रयोग गरेको संवादलाई निम्नानुसार नमुनाका रूपमा केही पात्रलाई देखाइएको छ-

जगतेको संवाद

- "बयानमा मैले पनि त भन्ने पर्ला श्रीमान् ! हर्के साहिँलाकी स्वास्नी भुनेसँग मेरो सम्बन्ध थियो, जार ठानेर श्रीमान् ! मलाई पोलेको कसो 'जार' भन्या निकै रिस उठ्ने कुरो होइन " (पृ. २९)।
- कसरी भन्नु भाउज्यू, हर्के दाइले तपाईंलाई धोका दिए भनेर। कसरी भनु तपाईंमाथि विश्वासघात गरे भनेर। यस्ती स्वर्गकी अप्सराजस्ती स्वास्नीलाई छाडेर कुन छातीले त्यो रण्डीलाई टिपेर चारभञ्ज्याङ काट्न सकेको होला। म त भन्छु, हर्केदाइको फुटेको आँखा। (पृ. ३९)

- “सुख सुखसुविधाले मात्र कहाँ चित्त बुझ्दो रहेछ र स्वास्नीमान्छेको जातलाई । सत्ते हर्केदाई तिमीलाई बिसिएर भाउज्यू त्यसरी पोइल जालिन् जस्तो लागेको थिएन ।” (पृ.:४२)
- “स्वास्नीलाई सुईको नदिई आयौ भने मालदार बनाइदिन्छु ।” (पृ.:२४)
- घरको कौसीमा फेरी उभिन थालेको छ शक्तिशाली दूरबिन लिएर । (पृ.:१४७)

जगते उच्च वर्गीय पात्रका रूपमा देखा परेको छ । गाउँमा हुँदा निम्नवर्गको भए पनि काठमाडौं गएपछि उसले अनेकन कुकार्य तथा छलकपटद्वारा सम्पति आर्जन गरी उच्चवर्गीय जीवनशैली अपनाएको छ । उसले प्रयोग गरेको भाषा उच्च वर्गीय रहेको छ । माथि सङ्केत गरिएका संवादका आधारमा जगतेले प्रयोग गरेको भाषामा आफु ऐस आराम गर्ने र आफूभन्दा तल्लावर्गका व्यक्तिलाई तुच्छ वा चिप्लो शब्दको प्रयोग गरेर जालमा पारी स्वार्थ लुटेको छ । जस्तोसुकै बनावटी कुरा गरेर सोभा व्यक्तिलाई फसाएको छ ।

जेठा पुरेतको संवाद

- “चाइने जो चन्द्रे, मातृभ्रूण चुकाउने यो तेरो ठूलो भाग्य हो ।विधिपूर्वक क्रिया बस्नुपर्छ तँले दान दक्षिणाको काममा मन छोटो पारिस् भने चाहिने जो तेरी आमाले तँलाई लाम्टा चुसाएको के काम” ! (पृ. ६८) ।
- हेर चन्द्रे आफ्नो भैंसी मिलाइदे भैंसी पनि त चाहिने जो रूपियाँ नै हो क्यारे ।तेरी आमाले पचास रूपियामा पाडी किनेर ल्याएको पनि कामै लाग्यौ मौकामा कसो साहुजी ?” (पृ. ७०) ।

माहुरी साहुको संवाद

- “हेर चन्द्रे ! जे भए पनि तँ मेरो मोही होस् । तेरो बाबुले पनि भीरमाहुरीको मह भिकने काममा मदत पुऱ्यायो त्यस कुराको हेक्का छ मलाई। यो कामलाई जे चाहिन्छ, हेरि पसलमा लिन पठाएस्। हिसाब किताब भनेको पछि हुँदै गर्ला। (६८)
- “खै, मलाई त पैसै भए जाती हुन्थ्यो हेरि ।”(७१)
- “त जम्मा भयो सोर सय दश रूपियाँ पच्चीस पैसा हेरी । सस्तैमा सिध्याइछस् हेरि ।” माथिल्लो घरको जुठेलाई त ठ्याम्मै तीन हजार लागेको थियो ।

जेठा पुरेत र माहुरी साहू पनि उच्च वर्गीय पात्रका रूपमा उपस्थित भएका छन् । माथि सङ्केत गरिएका संवादमा उच्च वर्गीय भाषा पाइन्छ । उनीहरूको संवादमा आफूभन्दा तल्ला वर्गकालाई जे भनेर पनि फसाउन सक्ने भाव छ । आफु धन सम्पत्तिमा ऐस आराम गरी गरिबलाई थिचोमिचो गरेको देखिन्छ । तल्ला वर्गले उनीहरूले भनेको मान्नुपर्ने विवशतालाई यहाँ जेठा पुरेत र माहुरी साहू को संवादबाट देखाउन खोजिएको छ । धर्म र संस्कारका नाममा गरिबलाई छक्याएका छन् ।

निम्न वर्गीय पात्रको भाषिक विश्लेषण

यस उपन्यासमा उच्च वर्गको तुलनामा निम्न वर्गीय पात्र बढी रहेका छन् । यो उपन्यास गरिब दुःखीहरूको अभावग्रस्त जीवनलाई टड्कारो रूपमा प्रस्तुत गर्न सफल रहेको छ । निम्न वर्गीय भाषा कथ्यपूर्ण, कम स्तरीय र अमानक हुन्छ । साधारण बोलचालको भाषाको प्रयोग यस वर्गमा हुन्छ । यस वर्गका पात्रहरू हर्के साहिँला, चन्द्रे, जुने, भुने आदि रहेका छन् । केही पात्रको संवादलाई यहाँ नमुनाका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ :

हर्के साहिँलाको संवाद

- “कस्तो लाज पचाउन सक्नुभा’ हो गाँठे तपाइँले”तपाइँको त बानी नै हो निर्धालाई जालमा पार्ने । हेर्नुहोस् काजी पढेलेखेको नभए पनि मुख छैन म ।” (पृ. २९) ।
- “भो भो किरिया नहाल् । घिउमा राँगाको बोसो मिसाएर पनि मिसाएको छैन भनेर किरिया हाल्छ। (पृ. २०१)
- ढुङ्गा न ठहरियौ तिमीहरू ! यो बुढो मरे मरोस्, नासिए नासियोस् भनेर गा’ हो होइनौ के? (पृ. १९८) ।
- “हेर् चन्द्रे ! शहर छेउका यी पापी दुहुनावालासँग दूध किनेर बेच्ने नगर पर्लास् भइखालामा । (पृ. २०१)
- तिम्रीमा रिड्ने चोर हो । (पृ. १७५)

जुनेलीको संवाद

- “तिमी त चन्द्रे ! साह्रै भाग्यमानी ! आफ्नै हातले सेलाउन पायौ आफ्नी आमालाई । अशौच बार्न पायौ, काजक्रिया गर्न पायौ , तर मेरी आमा ! (पृ. ९५) ।
- केही हात परिहाल्छ भनेर दुई चार जनाको पछि लागेको पनि बित्यामा गो । भर्सेलै परोस् ती नाथेनाथिनीहरूको । (पृ. ८२) ।
- नभागेकी भए आमासँगै मलाई पनि मारिदिने थियो नि ! तिनताका कत्री पो थिएँ म । (पृ. २०९)
- “सत्ते सत्ते काका भुटो बोल्या भए मरिजाउँ ।”
- “मलाई त विश्वास लाग्दैन बोक्साबोक्सीको कुरा ।” (पृ. १७४)
- खोले पस्कूँ है ? (पृ. २३४)

चन्द्रेको संवाद

- हरे ! कुनै ठाउँमा भोक मार्ने औषधी फेला परे पनि क्या जाती हुने थियो । (पृ. ५९)

- “ हाम्रो मात्रै कर्म फुटेको हो कि हाम्रो जस्तो कर्म फुट्ने अरू पनि छन् ?” (पृ.:१६९)
- “मेरी आमालाई के भो प्रभु ।” वैद्यराज यसपालीको मकैको उब्जा दिनेछु । (पृ.:७९)

हर्क साहिँला, चन्द्रे र जुनेली यस उपन्यासका निम्न वर्गीय पात्र हुन् । उनका संवादमा निम्न वर्गीय भाषा पाइन्छ । आर्थिक रूपमा कमजोर शोषित वर्गका पात्र हुन् । अभावग्रस्त जीवन भोगेका निर्धा भोका पात्र हुन् । सभ्रान्त वर्गको थिचोमिचोमा पिल्सिएका चन्द्रे र भुने आफ्ना परिवारबाट टाढा भएपछि आर्थिक सङ्कटमा परेका छन् ।

लैङ्गिक आधारमा उपन्यासका पात्रहरूले प्रयोग गरेको भाषाको विश्लेषण

एउटै समाज र एउटै परिवारभित्र पनि महिला र पुरुषले प्रयोग गर्ने बोलीमा विभेद भेटिन्छन् । ध्वन्यात्मक गुण, रङ्गको विभेद गर्ने क्षमता र शब्दभण्डारका दृष्टिले धेरैजसो भाषामा महिला र पुरुषको भाषा प्रयोगमा भिन्नता देखाउन सकिन्छ । यहाँ ‘भोक र भित्ताहरू’ उपन्यास भित्रको लैङ्गिक अवस्थालाई विश्लेषण गर्न प्रयुक्त पुरुष पात्र र महिला पात्रको भाषिक पक्षको विश्लेषण गरिएको छ ।

पुरुषको संवाद

- “धान कुटी चामल चामल कुटी पिठो, मायालुको बोलीवचन चिनीभन्दा मिठो” (पृ. १०) ।
- के डराएको वीरे? मेरो हातमा पिस्तोल छ बुझिस् छ राउन्डको । (पृ. १५८) ।
- मान्छेको भोक प्यास दुर्बलता तिमीहरूका निमित्त फेरि पैसो बनाउने घट्ट होला, यस्तो हुनुहुँदैन बुझ्यौ ? (पृ. २३६) ।
- यौटा ज्यानमारालाई मारें त के बिराएँ ? मैले ?” हतकडी देखाउँदा देखाउँदै तर्साएँ मारे । (पृ. २३५)
- ‘स्त्रियाचरित्रं पुरुषस्य भाग्यम्’ (पृ. ११२)
- चुरोट भए कति जाती हुन्थ्यो । (पृ. ११२)
- “को हो यो सुत्ने ? उठ्, उठ्छौ कि खन्याऊँ पानी ?” (पृ. ११३)
- तपाईं मलाई आफ्नो सम्भन्नुहुन्न क्यारे भाउजू ! तपाईं एकली स्वास्नीमान्छे । (पृ. ४०१)
- जगतले स्वास्नी मान्छे कोसेली टक्याइटक्याइ ठूलोठूलो ठेक्का र कालोबजार गर्ने धन्दा गरेको थियो । (पृ.:३८)

पुरुषहरू आफू ऐस आराम गरी महिलालाई हेप्ने, दमन गर्ने खालका हुन्छन् भन्ने जगतका माध्यमबाट देखाइएको छ । कहीं कतै कोमल भाषाको पनि प्रयोग गर्दछन्, जस्तै मायालुको बोली वचन भन्नुले माया, ममता गरेको पनि देखिन्छ । यसरी पुरुषपात्रले गरेको संवादमा निर्देशनात्मक, कठोर र कोमलता पाइन्छ ।

महिलाको संवाद

- “लौ, मैले त भुसुकै विर्सिराख्या । आफैले राखेर आफै विर्सिएकी हेर् त !” (पृ. ७९) ।
- “के हात पोल्नुभा काकाले , म आएर पकाइहाल्थेँ नि ।” (पृ. ७३) ।
- “मेरो राजा,मलाई छाडेर कहाँ गयो । कसको सहाराले बाँचुँ म ! (पृ. २३४) ।
- “लौ नि मेरो राजालाई के भो”(पृ. १३)
- बाग्मतीको त्यती नजिक हुँदाहुँदै मैले मेरी आमालाई मुखमा एक थोपा जलसम्म पार्न सकिन । (पृ. १०५)

माथिका संवादका आधारमा महिला पात्रले प्रयोग गरेको भाषामा सरलता, कोमलता र व्यावहारिकता पाइन्छ । माथिका संवाद अनुसार महिलाले पुरुषलाई उहाँ भनी आदरसाथ सम्मान गरेको देखिन्छ । आफ्नो प्रेमीलाई तपाईँ, उहाँ, तिमी भनी उच्च तथा मध्यम आदरार्थीको प्रयोग गरेको देखिन्छ । भुनेले आफूलाई जगतले हातपात गर्न खोज्दा विद्रोह गर्न खोजेको कुरा संवादमा पाउन सकिन्छ ।

उमेरका आधारमा उपन्यासका पात्रहरूको भाषिक विश्लेषण

उमेरको कारणले पनि व्यक्तिले बोल्ने भाषामा भिन्नता रहेको देखिन्छ । बालबालिकाले प्रयोग गर्ने भाषामा बढी कोमलता, सरलता पाइन्छ भने युवाहरूको भाषामा शृङ्गारिकता कोमलता पाइन्छ । त्यस्तै गरी प्रौढ तथा वृद्धाहरूले प्रयोग गर्ने भाषामा परिपक्वता, व्यावहारिकता पाइन्छ । उमेरका आधारमा उपन्यासमा रहेका पात्रहरूले प्रयोग गरेको भाषाको विश्लेषण गर्न सकिन्छ :

बाल पात्रको संवाद

- “मेलो बाले त खछी ल्याएको छ (पृ. ३४) ।
- हाम्मो बाले पनि खछी ल्याउँछ (पृ. ३४) ।
- “हाम्मो बाले त मलाई फलक ल्याइदिएको छ । हामी दछैमा मामाघर जाने टिका लगाउन”(पृ. ३४)
- हाम्मो मामाघरमा मोटल छ,अनि जहाज छ,तिम्रो मामाघरमा छ ? (पृ. ३४)

उपन्यासमा बाल पात्रको सङ्ख्या दुईजना रहेको छ । उपन्यासमा बालपात्रको संवादमा बा, हाम्मो, मोटल,मेलो खछी शब्दको प्रयोग पाइन्छ ।

युवा पात्रको संवाद

- “खै,चुरोट छ तपाईंहरूसँग ? भए ल्याउनुहोस् ! धित मारूँ ।” (पृ. १६०)
- मसित रिसाकी ?नरिसा न । (पृ. १०८) ।
- “हेर करायौ कि यो चुपिले तिम्रो छाती छेडिदिनेछु । (पृ. १६) ।

- पुलिसलाई बुझाइदिउं कि मसँग हिड्छेस् ? (पृ. ८३) ।
  - कस्ता कस्ता कहाँ गए मुसा चल्ला देवान । त्यो बजियाले मलाई समात्ने म जुनेली हुँ चन्द्रे जुनेली । मैले पनि छक्का छुडाइदिँ । (पृ. ८२) ।
  - त्यो नोट प्यान्टमा घुसान पनि पाएकी थिइन त्यो बजियाले नारी चपक्कै समातिहाल्यो । (पृ. ८३)
  - ल हेर हर्के दाई भन्डै पन्द्र हजार रूपियाँको माल । (पृ. ७५) ।
  - “भन् साले ! कहाँ हालिस् मनिव्याग ?” (पृ. ५४)
- यस उपन्यासका युवा पात्रहरूमा जगत् चन्द्रे, जुनेली, आदि रहेका छन् । यसरी यिनीहरूले प्रयोग गरेका संवादमा केही श्रृङ्गारिकता, कँही कोमलता, कँही कठोरता र अश्लीलता भएका शब्दहरू प्रयोग गरिएको पाइन्छ । अङ्ग्रेजी शब्दको पनि प्रयोग पाइन्छ ।

प्रौढ पात्रको संवाद

- “चन्द्रे ! तलाई भैसी मनपर्छ होइन ? । (पृ. २३४) ।
- मेरै मुख त भन्नुप्यो नि हजुर । छोरोजस्तो भएर मसँग बसेपछि । छोरै देखेकाले न हो मैले यसलाई भैसी किनिदिएको । (पृ. १६६) ।
- सम्पत्ति त फेला पायौ ,फेरि यो सम्पत्तिले फेरि अर्को चन्द्रे र जुनेली नजन्मिउन् नि (पृ. ३३) ।

यस उपन्यासमा रहेका प्रौढ पात्रहरूमा जगत्, हर्के साहिँला, जेठा पुरेत, माहुरी साहू आदि रहेका छन् । माथिका संवादका आधारमा यिनीहरूले प्रयोग गरेको भाषामा परिपक्वता, व्यावहारिकता रहेको देखिन्छ ।

शैक्षिक आधारमा उपन्यासका पात्रको भाषिक विश्लेषण

भाषिक भेदको प्रमुख कारक शिक्षालाई पनि मानिन्छ । समाजमा भाषालाई स्तरीय र शुद्ध बनाउन शिक्षाको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ । शिक्षा प्राप्त गरेका व्यक्तिहरूले उच्च स्तरको मानक र शुद्ध भाषाको प्रयोग गर्दछन् । अशिक्षित व्यक्तिले निम्न स्तरको, अमानक र अशुद्ध भाषाको प्रयोग गर्ने गर्दछन् । त्यसैले शिक्षित व्यक्तिको शब्द चयन, उच्चारण, वाक्य चयन, विषयवस्तुको प्रतिपादन आदिमा प्रस्ट स्वरूपमा भिन्नता पाइन्छ । यस उपन्यासमा शिक्षित पात्र विश्लेषण गर्ने आधार पात्रले आर्जन गरेको शैक्षिक योग्यताको कितान नगरिएको भए पनि भाषाको प्रसङ्गगत भेद अनुसार शिक्षित पात्रहरूमा चन्द्रे, प्रहरी अधिकृत, जेठा पुरेत, माहुरी साहू आदि रहेका छन् भने अन्य सबै अशिक्षित पात्र रहेका छन् ।

शिक्षित पात्रले प्रयोग गरेको संवाद

- हेर हर्केदाई ! म इन्साफप्रिय प्रहरी अधिकृत हुँ । मेरो ठाउँमा अरू भएको भए मुद्दाले कुन रूप लिन्थ्यो । (पृ. १६७) ।

- तिमीहरूलाई मैले निर्दोश पाएरै छाडेको हुँ । (पृ. १६७) ।
- फेरि काका काम नगरीकन बाँचन पनि त गाह्रो हुन्छ । (पृ. १३०) ।
- “जे भन्नु छ ठानामा ।” (पृ. १५९) ।
- “अँ त बुझिस् अब थालको भयो साठी रूपियाँ,कसौडीको भयो सय, कचौरा र ताप्के बीसबीसका दरले जम्मा साठी पाँचै थोकाको भयो दुईसय चालिस ।” (पृ. ७०)
- “हरे ! कस्तो फुङ्ग उडेको घर ! तेरी आमा के गई यो घरको श्री नै लिएर गई । (पृ. ६९)

माथिका संवादका आधारमा हेर्दा चन्द्रे एक शिक्षित पात्र हो स्कूलको वार्षिकउत्सव छ,स्कूलबाट कतिखेर फुर्सद पाइने हो भन्ने भनाइबाट थाहा हुन्छ भने जेठा पुरेतले संस्कृत शिक्षा लिएको,माहुरी साहू व्यापार गर्न जान्ने त्यसैले उनीहरूलाई शिक्षित पात्रका रूपमा लिन सकिन्छ ।

अशिक्षित पात्रको संवाद

हुन ट हुन्थ्यो नि ,भा भए सट्ये सट्ये दिन्थै साहिँला डाई । टिमिलाई ट ठाहा छँडै छ । (पृ. १४३) ।

- त्यसै कहाँ अन्मरिन्छौ तिमिहरू ?तिमिहरूको पेट रित्तो ,मेरो भुँडकोभरि अन्न ।(पृ. ११९)
- “ए मोरी ! तँ छोरी त होस् नि । के बुझिस् ?मेरी छोरीको जुनु,तेरो नाम जुनेली । (पृ. १२१) ।
- म कोही पनि होइन ।जाओ नेल लगाओ, हतकडी भनभनाओ, भ्यालखानाभिन्न कुहिएर मर । (पृ. ९१)
- जिन भएनी तँलाई के को खोजीनिती । (पृ. १४२) ।

उनीहरूले प्रयोग गरेको भाषामा शिक्षित पात्रले प्रयोग गर्ने भाषाभन्दा फरक रहेको पाइन्छ ।

निष्कर्ष

प्रस्तुत ‘भोक र भित्ताहरू’ उपन्यास एक सामाजिक यथार्थवादी उपन्यास हो । उपन्यासमा निम्नवर्गीय नेपालीले भोग्नुपरेका अनेक दुःख कष्टलाई यथार्थ रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । वर्तमान समाजमा व्याप्त भ्रष्टता, व्यभिचार जस्ता विसङ्गतिलाई आलोचनात्मक रूपमा प्रस्तुत गरेर लेखिएको उपन्यास हो । ‘भोक र भित्ताहरू’उपन्यासमा वर्गीय, लैङ्गिक, शैक्षिक र उमेरका आधारमा उपन्यासका पात्रहरूलाई वर्गीकरण गरिएको छ । वर्गीय आधारमा उच्च वर्ग र निम्न वर्ग रहेका छन् । उच्च वर्गले प्रयोग गरेको भाषा आदेशात्मक, हेपिएको, दमनकारी तथा निर्देशनात्मक रहेको पाइन्छ । निम्न वर्गीय व्यक्तिले प्रयोग गरेको भाषामा कथ्यपूर्ण, अमानक, अशुद्ध रहेको पाइन्छ । त्यस्तै गरी उमेरका आधारमा बाल, युवा, प्रौढ रहेका छन् । बालकको भाषामा कोमलता, युवाको भाषामा बढी शृङ्गारिकता पाइन्छ भने प्रौढ तथा वृद्धाको भाषामा व्यावहारिकता र परिपक्वता रहेको देखिन्छ । शैक्षिक आधारमा शिक्षित र अशिक्षित पात्र रहेका छन् । शिक्षितले

प्रयोग गरेको भाषामा स्तरीयता, शुद्धता, प्रष्टता पाइन्छ भने अशिक्षितको भाषामा अशुद्धता, अमानक र कम स्तरीय रहेको देखिन्छ। लैङ्गिक आधारमा पुरुष र महिला रहेका छन्। पुरुषले कठोर, कोमल, आदेशात्मक भाषाको प्रयोग गरेको देखिन्छ भने महिलाले कोमल, व्यावहारिक र उच्च आदरार्थीको प्रयोग गरेको देखिन्छ। समग्रमा उपन्यासमा समाज सुधार, आर्थिक उन्नति, भ्रष्टाचार, व्यभिचारमुक्त देश, राजनैतिक स्थिरता, गरिब जनताहरूको न्याय र मुक्ति हुनुपर्ने कुरालाई देखाइएको छ। यस उपन्यासको भाषाशैली सरल र सहज छ। नेपाली भाषाको प्रयोगका साथै अङ्ग्रेजी, हिन्दी तथा नेवारी भाषाको पनि प्रयोग पाइन्छ। कतै अमानक, अश्लील र त्रुटिपूर्ण भाषाको प्रयोग पाइन्छ। थैगो र उखानको प्रयोग अत्यधिक छ। समग्रमा उपन्यासको भाषाशैली सरल छ।

सन्दर्भ सामग्री

- अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०६७), *सामाजिक र प्रायोगिक भाषाविज्ञान*, काठमाण्डौं : रत्न पुस्तक भण्डारा
घिमिरे, वासुदेव (२०६५), *समाज भाषाविज्ञान*, काठमाण्डौं : वाङ्मय प्रकाशन तथा अनुसन्धान केन्द्र।
थापा, दिन बहादुर (२०६९), *समाज भाषाविज्ञान*, काष्ठमण्डप पुस्तकघर।
थापा, दिनबहादुर (२०७१), *सामाजिक तथा मनोभाषाविज्ञान*, काष्ठमण्डप पुस्तकघर।
निउरे, ध्रुवप्रसाद र घिमिरे, दिनेश (२०७०), *भाषिक अनुसन्धान विधि*, कीर्तिपुर सनसाइन पब्लिकेसन।
दुङ्गेल, भोजराज र दाहाल, दुर्गाप्रसाद (२०७०), *नेपाली कथा र उपन्यास*, काठमाडौं : एम.के.पब्लिसर्स एन्ड डिस्ट्रिब्युटर्स।
प्याकुरेल, रञ्जना कुमारी (२०७१), *सुग्लान उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन*, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, नेपाली भाषाशिक्षा विभाग, त्रि.वि., कीर्तिपुर।
भण्डारी, पारसमणि र पौड्याल, सालिकराम (२०७०), *सामाजिक भाषाविज्ञान र मनोभाषा विज्ञान*, काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार।
भण्डारी, पारसमणि र अन्य (२०६८), *नेपाली गद्य र नाटक*, काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार।
विष्ट, दौलतविक्रम (२०७४), *भोक र भित्ताहरू*, ललितपुर : साभा प्रकाशन।